

УДК 340.12

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.84.1.20>

ПРАВО НА ВИКОРИСТАННЯ ТЕХНОЛОГІЙ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ: НОВІ ВИКЛИКИ ТА ЗАГРОЗИ ДЛЯ ЛЮДИНИ

Волкова Ю.Ф.,
*аспірантка кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

Пирога І.С.,
*доктор юридичних наук, професор,
професор, кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

Волкова Ю.Ф., Пирога І.С. Право на використання технологій штучного інтелекту: нові виклики та загрози для людини.

Початок нового тисячоліття – це період формування єдиного інформаційного простору, становлення глобального інформаційного суспільства, головним чинником розвитку якого є використання інформації. Процеси глобальної інформатизації мають подвійну природу: з одного боку, вони сприяють забезпеченню безпеки особистості, суспільства та держави, а з іншого – інформаційні технології становлять для неї певні загрози. У статті проаналізовано можливості застосування штучного інтелекту (ШІ) як різновиду інформаційних технологій (ІТ). Акцентовано на позитивних та негативних аспектах його впливу на права людини. Виявлено, що при використанні новітніх технологій ШІ виникають певні загрози для людини. У результаті аналізу міжнародних документів встановлено, що нині уряди багатьох держав світу намагаються захистити користувачів цифрових послуг від його шкідливого впливу, розробляючи з цією метою свої стратегії розвитку та регулювання ШІ. Поява новітніх технологій породила низку нових проблем у сфері прав людини. Про це свідчить низка міжнародних документів з «цифрових прав людини». Так, наприклад, «Португальська хартія прав людини в цифрову епоху», «Лісабонська декларація», «Європейська декларація про цифрові права та принципи цифрового десятиліття» у своїх положеннях, з одного боку, наголошують на правах на використання технологій ШІ, а з іншого – на безпечності цих технологій для людини. Це викликало гострі дискусії серед науковців у контексті інформаційних прав людини: чи може ШІ як різновид інформаційних технологій бути безпечним засобом для реалізації права людини на його використання та чи зможе він у перспективі претендувати на статус своєрідного «суб'єкта права», що є загрозою для прав людини. Осмислення цих проблем, зумовлених розвитком ШІ, сьогодні вже стало спільним завданням не лише науковців у сфері права, але й науковців із соціальних та гуманітарних наук, а також розробників комп'ютерних програм.

Ключові слова: права людини, штучний інтелект, використання технологій, загрози штучного інтелекту, захист користувачів, правові норми.

Volkova Y.F., Pyroha I.S. The right to use artificial intelligence technology: new challenges and threats to humans.

The beginning of the new millennium is the period of the formation of a single information space, the formation of a global information society, the main factor in the development of which is the use of information. The processes of global informatization have a dual nature: on the one hand, they contribute to the security of the individual, society and the state, and on the other hand, information technologies pose certain threats to it. The article analyzes the possibilities of using artificial intelligence (AI) as a type of information technology (IT). Emphasis is placed on the positive and negative aspects of its impact on human rights. It was found that certain threats to humans arise when using the latest

AI technologies. As a result of the analysis of international documents, it was established that the governments of many countries around the world are currently trying to protect users of digital services from its harmful effects, developing their strategies for the development and regulation of AI for this purpose. The emergence of the latest technologies has given rise to a number of new problems in the field of human rights. This is evidenced by a number of international documents on «digital human rights». So, for example, the «Portuguese Charter of Human Rights in the Digital Age», «Lisbon Declaration», «European Declaration on Digital Rights and Principles of the Digital Decade» in their provisions, on the one hand, emphasize the rights to use AI technologies, and on the other – on the safety of these technologies for humans. This caused heated discussions among scientists in the context of human information rights: whether AI as a type of information technology can be a safe means for realizing the human right to use it, and whether it can claim the status of a kind of «subject of law» in the future, which is a threat to human rights. The understanding of these problems caused by the development of AI has already become a joint task not only of scientists in the field of law, but also of scientists in the social sciences and humanities, as well as developers of computer programs.

Key words: human rights, artificial intelligence, use of technologies, threats of artificial intelligence, user protection, legal norms.

Постановка проблеми. Сьогодні реальністю нашого повсякденного життя став штучний інтелект. На тлі глобалізаційних процесів спостерігається науково-технічний прогрес розвитку та використання штучного інтелекту у різних галузях суспільного життя. З кожним днем штучний інтелект активно застосовується в різних сферах – від побутової техніки до управління космічними апаратами та атомними станціями. Потенційні можливості застосування штучного інтелекту величезні – це самокеровані автомобілі, безпілотні літальні апарати, оптимізація виробничих процесів, медичні дослідження, системи виявлення шахрайства, надання інформації на наш запит тощо. У зв'язку з розвитком новітніх комп'ютерних технологій Україна, країни Європейського Союзу та інші країни світу зараз працюють над створенням ефективних правових норм щодо використання технологій штучного інтелекту (ШІ). Це дозволить створити сприятливі умови для розвитку інновацій у цифровій сфері та забезпечити захист користувачів технологій ШІ від його негативних впливів.

Стан опрацювання цієї проблематики. Сьогодні існує багато різних підходів щодо впровадження новітніх технологій штучного інтелекту у різних сферах життєдіяльності людини. Серед відомих вітчизняних юристів, які займалися питаннями впровадження технологій штучного інтелекту у сфері медицини, слід назвати таких вчених, як С.Б. Булеца, М.В. Белова, С.М. Греца, М.В. Менджул, Б.В. Островська, О.І. Харитонова, Т.Ю. Тарасевич, Я.О. Триньова, І.І. Онищук, Є.М. Щербина та ін. Можливості застосування штучного інтелекту в діяльності правоохоронних органів досліджував С.М. Бортник, О.М. Борщевська, І.О. Заснов. Питання щодо правосуб'єктності штучного інтелекту були об'єктом дослідження у працях О.А. Баранова, О.Е. Радутного, Є.О. Мічуріна, Т.Г. Каткової, К.О. Кошелевої, Є.А. Тимошенко та ін. Досліджували штучний інтелект крізь призму фундаментальних прав людини О.В. Турута та О.П. Турута. *Однак питання, що виникають при застосуванні технологій штучного інтелекту, залишаються на сьогодні у переліку актуальних тем для подальшого дослідження.*

Метою статті є дослідження впливу штучного інтелекту на права людини та визначення його загроз у процесі використання новітніх інформаційних технологій.

Виклад основного матеріалу. Технологічні дива ХХІ століття мають не лише позитивні властивості, але й породжують низку проблем як правового, так і морального характеру. Той, хто хоч раз замислювався над проблемами майбутнього людської природи, наслідками генних маніпуляцій, розуміє, які ризики несе неконтрольованість науки і техніки [1, с. 129]. Засновник новаторських високотехнологічних компаній Tesla та SpaceX Ілон Маск ще у 2018 році під час конференції South by Southwest в Остіні (Техас, США) висловив думку про те, що «штучний інтелект є небезпечнішим за ядерну зброю» [2]. Однак, знаючи про способи створення й навчання сучасних систем штучного інтелекту, неважко пересвідчитися в тому, що ці ризики можуть стати реальними не через власне самі системи, а через людей, які їх створюють. «Як і ядерна енергія, ШІ має потенціал стати інструментом для добра або зла. Те, як він використовується, залежить лише від людей і зараз ми вже можемо сміливо казати, що ризики використання ШІ не примарні. Уявіть світ, де реальність і вигадка можуть бути так переплетені, що розрізнити їх стає майже

неможливо. Світ, де кожне слово, кожне зображення може бути маніпульованим. Де фейки, які раніше потрібно було розробляти протягом тривалого часу, генеруються за лічені хвилини. Це не сюжет наукової фантастики, а все більша частина нашої реальності» [3].

Про певні ризики, які несе штучний інтелект, розповів директор Української Гельсінської спілки з прав людини Максим Щербатюк [4]. Він зауважив, штучний інтелект увірвався в наше життя і викликав нову хвилю страху. Не так давно головним побоюванням було те, що штучний інтелект захопить світ, нав'яже свої правила та керуватиме всіма з єдиною метою – знищити людство. А сьогодні цей список поповнився новим страхом втратити роботу, що машини стануть високорозвиненими, почнуть саморозвиватися, а люди не зможуть за ними встигати і будуть витіснені з ринку праці. Ще одне побоювання полягає в тому, що машини можуть втручатися в приватне життя людей і навіть бути використані як зброя. Інші аргументи стосуються етики: чи слід надавати інтелектуальним системам такі самі права, як людям.

Враховуючи швидкий та активний розвиток технологій штучного інтелекту, нагальними видаються зміни у національне законодавство щодо використання штучного інтелекту, а також нормативного передбачення юридичної відповідальності за шкоду, що була заподіяна ним. Інакше доволі швидко настане час, коли об'єкти штучного інтелекту зможуть самостійно існувати та співіснувати між собою і які вже не будуть піддаватися людському контролю. Адже уже сьогодні учені задумуються над винайденням форм фізичного безсмертя, яке можливо досягнути завдяки удосконаленню штучного інтелекту. Власне ці ідеї лягли в концепцію трансгуманізму – раціонального, заснованого на осмисленні досягнень і перспектив науки світогляду, який визнає можливість і бажаність фундаментальних змін в біологічному положенні людини за допомогою передових технологій з метою ліквідувати страждання, старіння, смерть, і, як результат, передбачається поява нової біологічної форми – постлюдини (розумної істоти, модифікованої до вищого ступеня) та надрозуму, що якісно перевершує людський мозок [5, с. 8]. Фактично, йдеться про злиття людини зі штучним інтелектом. Деякі науковці вважають, що така концепція може бути реалізована вже до 2045 р. [6, с. 61]. А отже, йдеться про появу нового виду правових відносин, що виникають між людиною і постлюдиною та між постлюдьми. Участь штучного інтелекту в правових відносинах – це не примха сучасного суспільства, а реальність. Деякі сучасні дослідники цієї проблеми вважають за можливе відносити роботів до суб'єктів права. Так, наприклад, О.А. Баранов визнає роботів зі штучним інтелектом суб'єктами суспільних відносин, розглядаючи їх як «еквіваленти фізичної особи» [7]. Однак такий підхід не можна застосовувати до роботів як можливих суб'єктів права, адже існує питання щодо їхньої відповідальності у випадку скоєння правопорушення. Інші науковці наділяють штучний інтелект правовим статусом юридичної особи, оскільки основна юридична база (права, обов'язки, принципи діяльності, норми про відповідальність) уже існує і не потребує суттєвих докорінних змін [7]. Наприклад, О.Е. Радутний допускає можливість того, що електронна особа (особистість) як юридична особа у перспективі може бути визнана суб'єктом правовідносин в Україні [8, с. 108], однак офіційного визнання така ідея поки що не отримала. Є.О. Мічурін зауважує, що такі доволі спірні позиції науковців різних галузей, а також окремих юристів-практиків про надання ШІ ознак суб'єкта права, роблять невиправдані сміливі припущення. Подібних тенденцій необхідно уникати і в процесі формування юридичних практик, і в осмисленні ШІ правовою наукою [9]. Концепція розвитку ШІ в Україні наразі не передбачає перспектив його правосуб'єктності, а одним з основних завдань державної політики в цій галузі є «... дотримання верховенства права, основоположних прав і свобод людини і громадянина, демократичних цінностей, а також забезпечення відповідних гарантій під час використання технологій ШІ з дотриманням етичних стандартів» [10].

Утім, ми повинні зникати до того, що невдовзі людство буде поділяти середовище свого існування зі штучним інтелектом. Це примушує задуматися над тим, як зробити таке співіснування безпечним, а для цього необхідно встановити чіткі правила. Т.Г Каткова серед таких правил виокремлює найголовніше правило: «робот не повинен спричинити шкоди людству або своєю бездіяльністю допустити, щоб людству була спричинена шкода» [11, с. 100]. Однак, це питання дискусійне, оскільки робот навіть із дуже розвинутим штучним інтелектом не є фізичною або юридичною особою чи суб'єктом публічного права: суб'єкт правовідносин наділений суб'єктивними правами та здатен виконувати юридичні обов'язки. А для надання роботам статусу суб'єктів правовідносин необхідно внести відповідні зміни до законодавства, при цьому реформувати традиційну концепцію суб'єктного складу правовідносин. Слід звернути увагу на те, що правовий

статус електронної особи (особистості) жоден нормативний акт України не визначає. Натомість Європейський парламент прийняв на розгляд проєкт Резолюції про правовий статус роботів [12]. У пункті 59 Резолюції нормативно закріплено суб'єктність роботів під назвою «електронна особа (особистість)», наділивши її низкою специфічних прав та обов'язків. Крім цього, Європейський Союз, усвідомлюючи вплив робототехніки на людське життя, має на меті регулювання правового статусу роботів у суспільстві людей. Електронна особа не може розглядатися просто інструментом у руках користувачів, а тому для її розробників та власників встановлює певні правила використання та юридичну відповідальність. Відповідно до цього у 1997 році Радою взаємодії (InterAction Council) було запропоновано проєкт «Загальної декларації обов'язків людини» [13]. Виходячи зі змісту цього документа, повага до прав інших є обов'язком кожної людини, який забезпечує можливості реалізації цього права всіма у суспільстві. Ідея «Загальної декларації обов'язків людини» ґрунтувалася на основі «золотого правила» – «чини з іншими так, як би ти хотів, щоб вони чинили з тобою», зокрема «...якщо ми маємо право на свободу думки, совісті та релігії, ми також зобов'язані поважати думки чи релігійні принципи інших; ...якщо ми маємо право на освіту, ми зобов'язані вчитися стільки, скільки дозволяють наші здібності, і, де можливо, ділитися своїми знаннями та досвідом з іншими...» [14]. Отже, формула «немає прав без обов'язків» не може бути застосовна у сфері прав людини без її відповідальності перед собою, іншими людьми, суспільством.

Досліджуючи штучний інтелект крізь призму фундаментальних прав людини, О.В Турута та О.П. Турута, зазначають, що стрімкий розвиток технологій може негативно позначитись на правах людини, оскільки неможливо передбачити наслідки застосування нових технологій. Неправомірне використання технологій штучного інтелекту призводить до порушення прав людини: права на життя, на недоторканність приватного життя, обмеження свободи слова та думки, порушення права на справедливий судовий розгляд та презумпцію невинності, права на рівні можливості і недискримінацію, права на працю тощо [15, с. 49]. Особливо це стосується питань поваги до честі, гідності та ділової репутації, дискримінації, свободи слова та волевиявлення, права на отримання повної, точної та достовірної інформації – це лише частина реальних та потенційних ризиків застосування ШІ [16].

Сьогодні найбільшим викликом, з яким стикаються люди у всьому світі, є дезінформація, яка створюється за допомогою штучного інтелекту. Центр демократії та верховенства права проаналізував інструменти, за допомогою яких створюється дезінформація, серед яких назвав: відео-, аудіо-, фото- дїпфейк та дезінформаційні тексти. Основною метою дезінформації є руйнування довіри до правдивої інформації. І ризики значні, адже дезінформація підриває довіру людей до медіа та до авторитетних джерел, маніпулює громадською думкою та настроями у суспільстві. У ході дослідження вченими Массачусетського технологічного інституту було встановлено, що неправдива інформація поширюється людьми набагато швидше, ніж правдива, а ця загроза є ще більшою. Дослідники звернули увагу на те, що неправдива інформація в соціальних мережах поширюється так швидко не через спеціальні боти, а внаслідок репостів звичайних користувачів. Це пояснюється тим, що у більшості людей відсутній або недостатній рівень фільтрування інформації, у яку вони вірять [17].

Нині уряди багатьох держав світу намагаються захистити користувачів цифрових послуг від шкідливого поширення дезінформації, розробляючи з цією метою свої стратегії розвитку та регулювання штучного інтелекту. Так, наприклад, у 2023 році уряд Британії вніс штучний інтелект до списку загроз у «Національному реєстрі ризиків», у якому штучний інтелект вперше визначено як окрему хронічну загрозу. Однією із таких загроз стало збільшення дезінформації при неналежному поводженні з системами ШІ. В Україні у жовтні 2023 року Міністерство цифрової трансформації презентувало Дорожню карту **законодавчого регулювання штучного інтелекту, у фокусі якого** – права українців у цифровому просторі. «Штучний інтелект щодня розвивається, тому наша ціль – створити безпечне середовище, у якому ШІ допомагатиме суспільству, а не створюватиме додаткові загрози. Україна має очолити тренд ШІ у світі. Розуміти, що відбувається, швидко реагувати та мати власну стратегію. Неможливо говорити про цифрову державу, якщо ми не формуємо прогресивну політику в напрямі штучного інтелекту....», – заявив Міністр цифрової трансформації Михайло Федоров [18].

13 березня 2024 року Європейський Союз ухвалив Закон про штучний інтелект [19], який став першим у світі всеосяжним законом про регулювання штучного інтелекту (ШІ). Президи-

дентка Європейської Комісії Урсула фон дер Ляєн зазначила: «Штучний інтелект уже змінює наше повсякденне життя. І це лише початок. Розумне та широке використання ШІ обіцяє величезні переваги для нашої економіки та суспільства. Тому я дуже вітаю сьогоднішню політичну домовленість Європейського парламенту та Ради щодо Закону про штучний інтелект. Закон ЄС про штучний інтелект є першою всеосяжною правовою базою щодо штучного інтелекту в усьому світі. Отже, це історичний момент. Закон про ШІ переносить європейські цінності в нову еру. Завдяки зосередженню регулювання на ризиках, що можна визначити, сьогоднішня домовленість сприятиме відповідальним інноваціям у Європі. Гарантуючи безпеку та основні права людей і компаній, вона підтримуватиме розробку, розгортання та впровадження надійного ШІ в ЄС. Наш Закон про штучний інтелект зробить значний внесок у розробку глобальних правил і принципів для ШІ, орієнтованого на людину» [20]. Як тільки Закон про штучний інтелект набуде чинності, його також мають прийняти усі країни – кандидати на вступ до Європейського Союзу, у тому числі й Україна.

Сьогодні в Україні існує лише «Стратегія розвитку штучного інтелекту в Україні на 2022–2030» – це декларативний документ, у якому передбачається створення окремого Закону України. Однак створення одного закону недостатньо, щоб врегулювати усі питання, пов'язані із використанням новітніх технологій штучного інтелекту. Аби уникнути потенційних ризиків, потрібно розробити нормативно-правову базу. Тому першочергове й головне завдання сьогодні – зрозуміти, яким чином регулювати відносини, що породжуються результатами технічної революції, і як сумістити модерні винаходи з традиційною системою права.

Висновки. Уряди країн світу повинні дбати про недопущення дискримінації і порушень прав людини та водночас бути готовими надати своєчасні та ефективні засоби правового захисту. При визначенні шляху правового регулювання штучного інтелекту Україна повинна враховувати усі фактори впливу на людину. Однією з великих загроз, породженої ШІ, є дезінформація. Дезінформація негативно впливає на суспільство: створює зневіру, панічні настрої серед населення, особливо в умовах війни тощо. Штучний інтелект може вводити в оману навіть найбільш досвідчених споживачів інформації, створюючи переконливі тексти та аудіо-візуальні матеріали. Саме тому користувачам слід бути дуже обережними в соціальних мережах, завжди перевіряти джерела інформації, адже багато дезінформації поширюється саме через них. Боротьба проти дезінформації, а також врегулювання розвитку ШІ є одними з головних стратегічних завдань нашої держави. Розробка та прийняття відповідного законодавства у сферах дезінформації та штучного інтелекту сприятиме гармонійному розвитку суспільства в епоху цифрових технологій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Коваль М.В. До питання про визначення сутності і поняття четвертого покоління прав людини. *Збірник матеріалів «Всеукраїнських правових наукових читань»*. Вінниця: ТОВ «НіланЛТД». 2017. С. 126–131.
2. Штучний інтелект і людина: загрози і можливості. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/shtuchnyi-intelekt-zagrozy-i-mozhlyvisti/31145992.html>.
3. Дезінформація та штучний інтелект: (не)видима загроза сучасності / Центр демократії та верховенства права. URL: <https://cedem.org.ua/analytics/dezinformatsiya-shtuchnyi-intelekt/>.
4. Щербатюк М. Використання ШІ не має правового підґрунтя: правозахисники / Українська Гельсінська спілка з прав людини. URL: <https://www.helsinki.org.ua/articles/vykorystannia-shi-ne-maie-pravovoho-pidgruntia-pravozakhysnyku/>.
5. Улашкевич Л.А. Майбутнє прав людини через призму трансгуманізму. *Філософські науки*. 2018. № 10 (62). С. 7–10.
6. Терлецька Н. Людина в метаантропології та трансгуманізмі й смисл людського буття. *ГРА-НІ*. 2020. Том 23. № 1-2. С. 59–65.
7. Баранов О.А. Інтернет речей (ІоТ): робот зі штучним інтелектом у правовідносинах. *Юридична Україна*. 2018. № 5-6. С. 75–95. Кошелева К.О. Проблема надання правосуб'єктності штучному інтелекту. *Юридичний бюлетень*. 2019. Вип. 11. Ч. 1. С. 50–66.
8. Радутний О.Е. Штучний інтелект як суб'єкт злочину. *Інформація і право*. 2017. № 4(23). С. 106–115.
9. Мічурін Є.О. Правова природа штучного інтелекту. *Форум права*. 2020. № 64(5). С. 70.

10. Концепція розвитку штучного інтелекту в Україні: Розпорядження КМУ від 2 грудня 2020 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-2020-%D1%80#Text>.
11. Каткова Т.Г. Закони про роботів: сучасний стан та перспективи розвитку. *IT-право: проблеми та перспективи розвитку в Україні*: збірн. матер. II-ї Міжн. наук.-практ. конф. (17 лист. 2017 р.). Львів, 2017. С. 99–103.
12. European Parliament resolution of 16 February 2017 with recommendations to the Commission on Civil Law Rules on Robotics (2015/2103 (INL)). URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2017-0051_EN.html
13. Universal Declaration of Human Responsibilities. URL: <https://www.interactioncouncil.org/publications/universal-declaration-human-responsibilities>.
14. Sánchez O.A. Some Contributions to a Universal Declaration of Human Obligations. URL: <https://www.interactioncouncil.org/publications/some-contributions-universal-declaration-human-obligations/>
15. Турута О.В., Турута О.П.. Штучний інтелект крізь призму фундаментальних прав людини. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2022. № 71. URL: <http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/262876>.
16. Самчинська О.А. Дезінформація: поняття та сутність. *Адміністративне право і процес*. 2022. № 3(38). С. 32–45. DOI: <https://doi.org/10.17721/2227-796X.2022.3.03>.
17. Дезінформація та штучний інтелект: (не)видима загроза сучасності / Центр демократії та верховенства права. URL: <https://cedem.org.ua/analytics/dezinformatsiya-shtuchnyi-intelekt/>.
18. Регулювання штучного інтелекту в Україні: Мінцифри презентувало дорожню карту / Урядовий портал. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/rehuliuвання-shtuchnoho-intelektu-v-ukraini-mintsyfry-prezentovalo-dorozhniu-kartu>.
19. European Parliament. Artificial Intelligence Act. URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2024-03-13_EN.html.
20. Заява Президентки Європейської Комісії Урсули фон дер Ляєн щодо Закону про штучний інтелект. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/statement_23_6474.
21. Бисага Ю.М., Белов Д.М., Заборовський В.В. Штучний інтелект та авторські і суміжні права. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право»*. Випуск 76(2). Ч. 2. 2023. С. 299–304.
22. Белова М.В., Белов Д.М. Імплементация штучного інтелекту в досудове розслідування кримінальних справ: міжнародний досвід. *Аналітично-порівняльне правознавство*. № 2. 2023. С. 448–454.
23. Бисага Ю.М., Белова М.В., Белов Д.М. Виклики для прав дитини у зв'язку з розвитком штучного інтелекту. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право»*. Випуск 77(3). Ч. 1. 2023. С. 88–91.
24. Заборовський В.В., Бисага Ю.М., Белов Д.М. Щодо права адвоката на отримання від клієнта конфіденційної інформації та її захист в умовах глобалізації. *Аналітично-порівняльне правознавство*. № 3. 2023. С. 382–389.
25. Лазур Я.В. Забезпечення прав і свобод громадян України у сфері публічного управління: адміністративно-правовий механізм: *монографія*. К.: Четверта хвиля. 2010. 240 с.
26. Лазур Я.В. Поняття, сутність та елементи адміністративно-правового механізму забезпечення прав і свобод громадян у державному управлінні. *Форум права*. 2009. № 3. С. 392–398.